

Mühazirə №6 (1)

Mövzu:Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri

Plan:

6.1.1.Tamamlıq,onun ifadə vasitələri;

6.1.2.Tamamlığın quruluşu;

6.1.3.Vasitəsiz və vasitəli tamamlıq;

6.1.4.Təyinin xüsusiyyətləri;

6.1.5.Təyinin quruluşu;

6.1.6.Təyinin məna növləri;

6.1.7.Təyinin ifadə vasitələri.

6.1.Tamamlıq,onun ifadə vasitələri

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biridir.Tamamlıq ismin adlıq və ya yiyəlik hallarından başqa,digər hallarda olan sözlər,söz birləşmələri və bir sıra qoşmalı birləşmələrlə ifadə olunub,üzərində iş,hal,hərəkət icra olunan və ya hərəkəti dolayı yolla əlaqələndirən əşyanı,obyekti bildirir.Məsələn: Addımbaş *elmdən,mərifətdən,sədaqətdən,səxavətdən* dəm vururdu.(M.C);Uşaqlar *bayramı* gözlər,böyüklər *məzuniyyəti*.(M.C)

Tamamlıq cümlənin xəbər zonasına aid olur.Əksərən feili xəbər,bəzən də sifət, say, zərflərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olur.

Tamamlıq isim,sifət,say,əvəzlik,feili sifət,məsdər,zərf,təyini söz birləşmələri,feili sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur.

İsim ilə ifadə olunan tamamlıqlar:*Qədiri* gülmək tutdu,*əlini* ağzına apardı.(M.C); Arazın işarəsi ilə hamı *əlini* qaldırdı.(A.Ş);Ağzı yaşmaqlı bir qadın yaxınlaşıb,*atama* salam verdi.(A.Ş)

Əvəzliklə ifadə olunan tamamlıqlar:Yaxınlaşınca *bizi* ən əvvəl bir çoban köpəyiqaşladı.(A.Ş);Daha bizi yaddan çıxarmısınız.(İ.Ə)

Sifət,say,işarə əvəzliyi,feili sifət,feili sifət tərkibləri isimləşərək tamamlıq olur.Məsələn:Onsuz da mən gecə-gündüz cəhd edirəm ki,bu *günahkarı* ürəyimdən çıxarım. (İ.Ə);Bacarmazsınız.Çünki *milyonlardan* yüz qat azsınız.(C.C);*Bunu* Əhməd verdi;*Taqsırı olmayanı* nə üçün danlayırlar.

Tamamlıq II,III növ tayıni söz birləşmələri ilə də ifadə olunur.Məsələn:Qurdu tanıyarlər *qurd baxışından*;Hüseyn isə öz aləmində *Sərtibin bu hərəkətini,fikirlərini* gizlədi.(M.İ)

6.2.Tamamlığın quruluşu

Tamamlıq quruluşca sadə və mürəkkəb olur.Sadə tamamlıq bir leksik vahidlə,yəni sadə,düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur.Məsələn:Kazaklar *stulları* gətirib həyətin ortasına qoydular.(İ.Ş);*Basqınları,talanları* biz də az görməmişik.(M.İ);*Böyükkişini* xanım ötən gecə bərk kötəkləmişdir.(M.C)

Mürəkkəb tamamlıqlar tayıni söz birləşmələri ilə,yəni II,III növ tayıni söz birləşmələri,feili sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur.Məsələn:Cahandar ağa bu *sirrin açılmasını* istəmirdi.(İ.Ş);Sərhəng,*Rza xanın soyuduğunu,hissinin başqa səmtə yönəldiyini* gördü,cəsərtləndi.(M.İ)

6.3.Vasitəsiz və vasitəli tamamlıq

Hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin xarakterinə görə tamamlıq iki cür olur: *vasitəsiz və vasitəli tamamlıq*.

Vasitəsiz tamamlıq hərəkətlə biləvasitə bağlı olan əşyanı,obyekti bildirir.Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirli halında olan söz və birləşmələrlə ifadə olunur.Vasitəsiz tamamlıqlar müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik hallı söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunduğundan iki yerə ayrılır.Müəyyənlik (Bəlkə yazıq *İranı* yenidən böldülər.) və qeyri-müəyyənlik (Ağalar *mey* nuş edir,danışır,gülüşürdülər.) bildirən vasitəsiz tamamlıqlar.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar bir sıra mühüm xüsusiyyətinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

1.Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq xəbərlə idarə əlaqəsində,qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq isə xəbərlə yanaşma əlaqəsində olur.

2.Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın cümlədə yeri sərbəstdir.Onunla xəbər arasında istənilən söz ola bilər.Məsələn:Damarları çıxmış quru və kobud *əlini* onun sinəsinə qoydu.(İ.Ə).Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın yeri qeyri-sabitdir.O yalnız təsirli feili xəbərin yanında işləyə bilər.Məsələn:Sonra qarlı dağlara gedib bir *ətək çiçək* gətirdi.(İ.Ə)

3.Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl *o,bu,həmin,haman* sözləri işləyə bilər.Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl isə belə sözlər işlənmir.

4.Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar *kimi?nəyi?haranı?* qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar isə yalnız *nə?* sualını tələb edir.

5. Bunlar ifadə vasitəsinə görə də fərqlənir. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq bütün nitq hissəsi və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq isə əsasən, ümumi isimlərlə ifadə olunur. Bundan əlavə qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər, nə sual əvəzliyi də qeyri-müəyyənlik bildirən tamamlıqların ifadə vasitəsi olur: *Heç nə yemir, heç nə demirdi; Nə söyləyim, nə?* (C.C).

Vasitəsiz tamamlıqla təsirli feili xəbər arasında əlaqə nəticəsində, obyektin mənasında bir sıra dəyişiklik olur:

1. Əşya, obyekt əvvəlcədən mövcud olmur, işin icrası nəticəsində yenidən yaranır. Məsələn: *İgidlər alaçıq tikiyə.* (İ.Ə); *Bir şey yazmışdım dərdi-dilimdən.* (Ə.C)

2. Əşya, obyekt əvvəlcədən mövcud olur, sonra işin icrası nəticəsində tam dəyişikliyə uğrayır, bəzən məhv olur. Məsələn: *Tanıdığım beşmərtəbəli bir binanı sökürdülər.* (C.C); *Su stəkanını salıb sındırdım.* (İ.Ə); *Nəhayət, yanğını söndürdülər.* (M.H)

3. Əşya, obyekt əvvəlcədən mövcud olur, işin icrası nəticəsində qismən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn: *Hiss alını qaraltmışdı; Görünür qız evi təzəcə süpürüb təmizləmişdir.*

4. Əşya, obyekt mövcud olur, işin icrası nəticəsində məkan dəyişikliyinə uğrayır. Məsələn: *Sonra balaca qayıq suya saldılar..* (İ.Ş); *Şahzadəni ehtiyatla otağa gətirdilər.*

5. Əşya obyekt mövcud olur, işin icrası nəticəsində heç bir dəyişikliyə məruz qalmır. Məsələn: *Səni görürəm; Dənizi seyr etdim.*

Vasitəli tamamlıq hərəkətlə biləvasitə deyil, dolayı yolla bağlı olan əşyanı, obyektini bildirir. Vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Vasitəli tamamlıqlar üçün, ötrü, görə, qarşı, ilə, haqqında, barəsində və s. kimi qoşmaların artırıldığı sözlər və birləşmələrlə də ifadə olunur. Məsələn: *Bir dəstə qız-gəlin atla, arabalardan qabaq yola düşmüşdür.* (İ.Ş); *Vətənimin havasıyla gəncləşirəm.* (S.R); *Şair haqqında danışırım.*

İsmin yönlük halında olan söz və birləşmələrlə ifadə olunan tamamlıqların bir sıra məna çalarlıqları vardır:

1. Bənzətmə, oxşatma çalarlığı: *Ceyrana oxşayır yerişin; Nə bilim, sir-sifətindən aliməzadə oxşayırsan.* (Anar).

2. İstiqamət çaları: *Sən nahaq yalvardın ona; Qarı qalxıb xəstəyə yanaşdı.* (İ.Ə); *Siz irəli gedin, mən atımı onlara verim...* (Ə.C)

3. Məqsəd çalarlığı: *Aşıqlar hüsnünə dastan dedilər.* (İ.Ə); *Xançobana toy etdilər.* (İ.Ə)

Yerlik halda olan vasitəli tamamlıqlarda aşağıdakı məna çalarlıqları var:

1.Nisbi yer çaları: Bir də ,ağa,*məndə* sizin üçün çox gözəl və dəyərli bir yaqut vardır.(C.C);*Bunda* qalmamışdır,nə namus,nə ar...(S.V)

2.Seçilmə çaları:Doğrudan,Eldar! *Qılınc döyüşündə* məharətin var!(S.V);Sara...*ox atmaqda* taysız oldu.(İ.Ə)

İsmin çıxışlıq halında olan vasitəsiz tamamlıqlarda bir sıra mənə çalarlıqları var:

1.Çıxış obyektini olma:Qoy məni öldürsünlər,amma *səndən* ayrılmaram.(C.C);Ara sözünə inanıb *məndən* üz döndərir.(M.H)

2.Mənbə-maddi əsas və ya səbəb olma:O,dünyanın ən nadir *çiçəklərindən* çəkilib...(İ.Ə);Qoy sənə şeir düzüm *tarlanın ipəyindən*.(Ə.C);*Məzlumların nəvasından* yarandım.(M.M)

3.Sahiblik və ya aidiyyət obyektini olma:Böyük *korogludan* qalmış yadigar.(S.V);İndi oğlundakı sədəfə tutulmuş balaca saz *ondan* qalmışdır.(İ.Ə)

4.Mövzu obyektini olma: Bir az *oralardan* danış.(İ.Ə);*Musa kişidən* danışırды,lakin bir dəfə də olsun *Bəyimdən* söz salmırdı.(M.İ)

5.Xarici təsir obyektini olma:Onun sərt və coşqun *rəftarından* kimsə inciməzdi.(İ.Ə);Gözüm su içməyir heç *Xuramandan*.(S.V)

6.Mümkün olma obyektini olma:Öpsün *alnından* bahar rüzgarı.(S.V);Firidun şananı yerə atdı və kuzənin *qulpundan* yapışdı...(M.İ)

7.Müqayisə obyektini olma:İnsanın *canından* şirindir övlad...(S.V);O mənim qardaşımdır.*Qardaşımdan* da artıqdır.!...(M.İ)

Kimi,üçün,ötrü,görə,qarşı,qarşı,ilə,haqqında,barəsində qoşmalarının artırıldığı söz və birləşmələr vasitəli tamamlıq ola bilər.Bu qoşmalar içərisində *ilə* daha fəaldır.*İlə* qoşmasının iştirakı ilə yaranan vasitəli tamamlıq aşağıdakı xüsusiyyətə malikdir:

1.Vasitə,alət mənə xüsusiyyəti:Cavanlar maşını *qum ilə* doldurdular;Mən *altunlarımla* sənə gizli kömək edə bilərəm.(C.C)

2.Birgəlik mənə xüsusiyyəti:Sən də ömrünü,gününü belə *adamlarla* çürütmək istəyirsən.(İ.Ş);Gördüm *Xuramanla* danışır onlar.(İ.Ş)

3.Qarşılaşdırma mənə çalarlığı:İndi mən *ölümlə* çarpışacağam.(S.V);Məhəbbət *hicranla*,həyat *ölümlə*;Vuruşmuş daima pəncə-pəncəyə.(S.V)

4.Fərqlənmə (seçilmə) mənə çaları:Xəzər dənizi öz *böyüklüyü ilə* başqa qapalı dənizlərdən seçilir;O,*böynünün ucalığı ilə* seçilirdi.

6.4. Təyinin xüsusiyyətləri

Təyin əşya məzmunlu üzvləri müxtəlif cəhətdən (əlamət, keyfiyyət, xasiyyət, material, kəmiyyət və s.) izah və yaxud onu sadəcə olaraq işarə edir.

Təyin adətən *necə? nə cür? hansı? nə qədər?* və s. kimi suallara cavab verir. Məsələn: *Qarının günəşdən və dərddən yanmış heybətli* (necə? necür?) üzü qərribə bir nurla işıqlandı. (İ.Ə); *Ləzgi Rəsul* və *kürd Nuruş* (hansı?) daha etibarlı dostlar sayılırdılar.

Təyin həm söz birləşməsinin xaricində, yəni birinci komponentdən əvvəl, həm də birləşmənin daxilində işlənir. Birinci halda xarici təyin, ikinci halda daxili təyin adlandırılır. Məsələn: *Taygöz* Yusifin əmrilə qarını öz otağına salıb qarını bağladılar. (İ.Ə); *Çox sevirəm ana yurdun axıb gedən* çaylarını. (S.V)

6.5. Təyinin quruluşu

Təyinlər də quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə təyinlər bir leksik vahidlə ifadə olunur. Məsələn: *İgid* Pənah xanın yurdunda biz iki nəfər qalmışıq. (İ.Ə); ... *Namuslu* adam heç vaxt bu dərəcədə alçaqlıq etməz! (İ.Ə)

Mürəkkəb təyinlər II, III növ təyini söz birləşməsi, feili sifət tərkibləri və müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan mürəkkəb tərkiblərlə ifadə olunur. Məsələn: *Maya* bu sözlərdən *almaz kimi parıldayan* cümlələr düzəldirdi; *Şəxsiyyət, vicdan azadlığı olmayan* yerdə hansı həyatdan danışmaq olar? (M.İ); *Biz cəbhə boyu uzanan möhtəşəm* şam meşəsindəyik. (Ə.M)

6.6. Təyinin məna növləri

Təyinləri aşağıdakı məna növlərinə bölmək olar:

1. Keyfiyyət təyinləri təyinolunanı keyfiyyət, həmçinin əlamət və s. cəhətdən aydınlaşdırmaqla *necə? və nə cür?* sualına cavab verir; məs.: *Mən qarşımda yamyaşıl çöllər* görürəm. *Qeyrətli, bacarıqlı ellər* görürəm (M.M).

2. Müqayisə təyinləri təyinolunanı başqa bir əşya ilə müqayisə edilmə və ya bənzəmə yolu ilə hasil olan əlamətlə təyin etməklə *necə? və ya nə cür?* sualına cavab olur; məs.: *Buna görədir ki, onun sümükləri sızıldayır, yoxsa uzun ömür boyu daşdığı dağ* kimi yüklərin ağırlığıdır mı müdam onun çiyinlərini əzir? (Ə.M)

3. Maddilik təyinləri isimlərlə ifadə olunan təyinlər içərisində geniş yayılmaqla, əşya ifadə edən konkret isimlərlə ifadə olunub *necə? nə cür?* suallarından birinə cavab

olur;məs.:Onun ayağında uzunboğaz rezin çəkmə,əynində göy mahud palto,başında yelənli qara kələğayı vardı (“Azərbaycan” jurnalı).

4.Miqdar təyinləri neçə? nə qədər? sualına cavab olur;məs.:O gün yanıma bir neçə xəstə gətirdilər (Y.V.Ç);O kədərli uşaqılıq illərindən bəri çox sular-sellər axıb getmişdir (İ.Ə).

5.Sıra təyinləri təyinolunanın sırasını bildirir,hansı? və ya neçənci? sualına cavab olur;məs.:Yeddinci vaqonun qarşısında başı açıq dayanıb qəzet oxuyan uzunsifət oğlanın siması Nərimana tanış gəldi (M.C).

6.İşarə təyinləri təyinolunanı eynicinsli əşyalara işarə etməklə onları bir-birindən seçmək yolu ilə təyin edir;məs.:Bizə bu nazlı aləm görünərdi qaranlıq...(M.M).

7.Hərəkət təyinləri təyinolunanı ifadə etdiyi hərəkət cəhətindən əlamətləndirir;məs.:Doğrudan bunlar mən dediyim sözlərə inanmırlar? (M.F.A);Martda tikiləcək böyük körpünün planı indidən müzakirə edilirdi(İ.Ə).

8.Zaman təyinləri təyinolunanı zamanca təyin edir,hansı? və ya nə zamankı? sualına cavab olur;məs.:Qışdakı hadisə heç yadımdan çıxmaz;Aprel ayındakı sel çox ziyan vurdu.

9.Məkan təyinləri təyinolunanı məkanca təyin edir,hansı? və ya haradakı? sualına cavab olur;məs.:O zaman qarşıdakı meşəli sahildən nə isə çıxıb gurultu ilə gölə düşdü (Ə.M);...Parlarmı ocaqlardakı odlar?(M.M).

6.7.Təyinin ifadə vasitələri

Təyin ən çox sifətlərlə ifadə olunur.Sifətdən əlavə,isim,sifət,əvəzlik,feili sifət və feili sifət tərkibləri,bir sıra qoşmalı birləşmələr,təyini söz birləşmələri və müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan tərkiblərlə ifadə oluna bilir.

Hər cür quruluşu,lüğəvi məna qrupuna və dərəcə əlamətinə malik olan sifətlər təyin olur.Məsələn:*Qadinsız* ev soyuq olar.(N.H);*Bu alovlu-odlu* sözlər ürəkləri yaman yandırır(C.C);Cavadın saçları,*çatma* qaşları və *nazik* buğları zil qara,gözləri isə ala idi. (Anar)

Atributiv isimlər də təyin vəzifəsində çıxış edir.Məsələn:*Daş* pillələri qalxır və ürəyi döyünür;*Rus* İvan onun çoxdankı dostu idi;*Şair* Nizami məktubu oxuyub bir qədər fikrə getdi.

Saylar cümlədə müstəqil təyin kimi işlənə bilir.Məsələn:*Çox* kitablar oxudum,zənn elədim bəxtiyaram,mənə *çox* mətləbi ahəstəcə qandırdı muğam.(B.V);İndi isə keçək *ikinci* məsələyə.(Ə.H)

Daha çox işarə və təyini əvəzliliklər təyin olur.Məsələn:*Bu* fikir mənim başımda var idi.(N.N);*Hər* kolun dibində bir oğru varmış.(S.V)

Feili sifət və feili sifət tərkibləri təyin rolunda daha çox işlənir.Məsələn:Danışılan söhbətlərə sən də bir qulaq ver.(Ə.H);*Hərəkətlərindən qan qoxusu gələn* qoçular indi quzuya dönüblər...(Ə.H);Ovçular *tükü alov kimi yanan* qırqovullar gətirdilər;Zərnigar xanım oğlunun əlindən yapışıb *ağ daşdan tikilmiş* imarətə doğru apardı.(İ.Ş)

Qoşmalı birləşmələr də təyin vəzifəsində işlənir.Məsələn:*Dünya qədər* zövqümüz var;*Buçaq kimi* nəzərləri diqqətimdən yayınmadı.

II,III növ təyini söz birləşməsi də təyin rolunda çıxış edir.Məsələn:*Milis rəisi* Cabbarov prokurora zəng etdi;Bir yorğun pəri var,bir az uyusun,uyusun *dağların maralı* Göygöl.(Ə.C)

Bəzən frazeoloji birləşmələr də təyin rolunda çıxış edir.Məsələn:Belə çətin,*göz qarası* aparan zəhmətlərdən sonra hansı inkişafı “adam” cürət edib bunu sizə deyə bilər.(N.N)

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili,IVh.Sintaksis,Bakı,2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010